

ГРАМАТИЧНАТА МОРФЕМА *-X/-Ш-* В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК (ИСТОРИЧЕСКИ БЕЛЕЖКИ)

Васил Стаменов

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

THE GRAMMATICAL MORPHEME *-H/-SH-* IN BULGARIAN (HISTORICAL NOTES)

Vasil Stamenov

Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

The article presents different understandings of distinguished linguists of the grammatical meaning of the morpheme *-h/-sh-* in Modern Bulgarian, Old Bulgarian and Proto-Slavic. The functional use of the verb forms that are marked with *-h/-sh-* and express past tense and dependent taxis, is analyzed in two historical works written by H. Pavlovich (Павлович/Pavlovich 1844) and M. Drinov (Дринов/Drinov 1869). On the basis of the analysis, a conclusion is formulated: the process of grammaticalization of the evidentiality meaning, which began in the 19th century, hasn't been completed yet; the evidentiality morpheme *-h/-sh-* in Modern Bulgarian is a transformed old marker of two grammatical meanings in Proto-Slavic: past tense and dependent taxis.

Keywords: grammatical meaning, grammatical morpheme, evidentiality

Обект на изследване в настоящата статия е граматичната морфема *-x/-ш-*, която според И. Куцаров в съвременния български език изразява значението *свидетелственост* (Бояджиев, Куцаров, Пенчев/Boyadzhiev, Kutsarov, Penchev 1998: 317).

Основната цел е да бъдат представени концепциите на различни автори относно семантиката на морфемата *-x/-ш-* в диахронен и синхронен план. Смятаме, че анализът на факти от езиковата еволюция е необходим, тъй като резултатите от него биха могли да се използват при разрешаването на важния теоретичен въпрос за периода, в който морфемата *-x/-ш-* е започнала да изразява свидетелственост. Подобна цел трудно може да бъде реализирана в рамките на една статия, но този анализ е релевантен с оглед на по-нататъшните ни проучвания за мястото на граматикализираната свидетелственост в морфологичната система на съвременния български език.

Изхождайки от теоретичната база на структурното езикознание, приемаме, че граматичното значение е „вид осъзнато и изразено в структурата на езика отношение“ (Симеонов, цит. по Куцаров/Kutsarov 2007: 24), а морфологичната категория е „система от противопоставени един на друг редове словоформи“¹ (Бондарко, цит. по Куцаров/Kutsarov 2007: 26). Важна за формулираните в текста изводи е концепцията на И. Куцаров, според която категорията *време* в славянските езици още от праславянския период „се гради върху опозицията *разновременност* : *неразновременност* с главно значение на немаркирания член *едновременност*, а в рамките на разновременността: *предходност* : *следходност*“ (Куцаров/Kutsarov 2017: цит. лекции по сравнителна граматика на славянските езици).

В рамките на изследването са приложени методът на наблюдението, методът на анализа и методът на обобщението, а предмет на анализ са езикови примери, показващи комбинаториката на различните темпорални основи с морфемата *-x/-ш-*.

Известно е, че в съвременния български език морфемата *-x/-ш-* е градивен елемент на словоформите за аорист, имперфект, плюсквамперфект, футурум претерити, футурум екзактум претерити, но езиковедите не са единни в схващанията си за нейната семантика. Открояват се няколко мнения.

Р. Ницолова разглежда *-x/-ш-* като окончание, което се употребява при образуването на глаголните форми от аористно-имперфектен тип, срв.: „Окончанията за аорист са: 1 л. *-x*, 2 л. – \emptyset , 3 л. – \emptyset , 1 л. *-хме*, 2 л. *-хте*, 3 л. *-ха*“ (Ницолова/Nitsolova 2008: 286); „Имперфектните окончания са: *-x*, *-ше*, *-ше*, *-хме*, *-хте*, *-ха*“ (Ницолова/Nitsolova 2008: 281).

П. Пашов определя „*-x/-ш-*“ и „*-x/- \emptyset -*“ като формообразуващи суфикси, които се прибавят към формообразуващите основи за имперфект и аорист (Пашов/Pashov 1976: 49). Той отбелязва, че морфемата *-x/-ш-* показва „отнесеност към минал момент“ (Пашов/Pashov 1976: 54). Интересно обаче е следното твърдение на автора: „Бихме могли да приемем, струва ми се, че морфемата,

¹ Останалите термини, използвани в статията, са по И. Куцаров (Куцаров/Kutsarov 2007).

разграничаваща аориста от имперфекта, е тематичната (основната) гласна, т.е. граматичният суфикс, с който се образуват съответните основи“ (Пашов/Pashov 1976: 53 – 54). Според нас решението на П. Пашов да включи аористните и имперфектните тематични гласни в глаголният форматив (вж. Пашов/Pashov 1989: 118) е категорично доказателство срещу определянето на **-х-/-ш-** като суфикс, тъй като той се оказва заобиколен от граматични морфемни, срв.: *нос-ихме*, *нос-ихте*, *нос-иха* (примерите са от Пашов/Pashov 1989: 118).

Г. Герджиков също изразява мнението, че вербалните основи са носители на граматични значения. Изследователят отбелязва следното: „аористната (инфинитивната) гласна (или евентуално липсата на основна гласна в аористната основа) [...] е носител на значението предходност (Герджиков/Gerdzhikov 1973: 142). И. Куцаров приема тази концепция, като според него аористната основа сигнализира абсолютна предходност, а имперфектната – относителност (Бояджиев, Куцаров, Пенчев/Boyadzhiev, Kutsarov, Penchev 1998: 387, 395). Авторът определя морфемата **-х-/-ш-** като граматична, но приема, че тя не е маркер за време или таксис, а означава свидетелственост (Куцаров/Kutsarov 2007: 245, 256).

От посочените по-горе цитати се вижда, че съществуват няколко основни концепции за семантиката на морфемата **-х-/-ш-** в съвременния български език. Някои изследователи (Р. Ницолова) смятат, че тя е темпорален маркер, докато друга група езиковеди (Г. Герджиков, И. Куцаров) са на мнение, че тематиксите на аористните и имперфектните основи изразяват граматично значение, а приемането на това разбиране изключва възможността да тълкуваме **-х-/-ш-** като темпорален показател. Специфично е становището на П. Пашов, тъй като според него тематичната гласна при основите за минало свършено и минало несвършено време е морфемният показател, който разграничава двата вида форми, но въпреки това **-х-/-ш-** не е десемантизиран елемент, а изразява „отнесеност към минал момент“ (Пашов/Pashov 1976: 54).

За да се внесе повече яснота в теоретичното осмисляне на проблема, е необходимо да се разгледат и разсъжденията на някои от възрожденските ни книжовници относно свидетелското значение на формите на т.нар. минало свършено и минало

несвършено време. Направеният обзор показва, че авторите на първите български граматични трудове – Неофит Рилски (Рилски/Rilski 1835), Неофит Бозвели (Бозвели/Bozveli 1835), Х. Павлович (Павлович/Pavlovich 1836) – не представят никакви твърдения, свързани с проблема за свидетелствеността, макар и да отбелязват част от глаголните форми, които съдържат **-x-/-ш-**. Х. Първев определя като положителен факт самото включване на примери от типа на *носех, носил бех* в „**Българска граматика**“ на Неофит Рилски, „каквито липсват в черковнославянските и руските източници“ (Първев/Parvev 1975: 194). За отбелязване е фактът, че в „**Българска граматика**“ липсват образци за футурум претерити и футутум екзактум претерити, но се откриват редките аналитични вербални форми от типа на: „**дано продѣмахъ, дано продѣмаше ты, дано продѣмаше онъ, на, но, дано продѣмахме, дано продѣмахте, дано продѣмаха** (Рилски/Rilski 1835: 130); „**дано насадехъ, дано насадеше ты, дано насадеше онъ, на, но, дано насадехме, дано насадехте, дано насадеха**“ (Рилски/Rilski 1835: 142), които от съвременна гледна точка са маркирани с две взаимоизключващи се значения – желание за извършване на определено действие и свидетелственост. Поради тази причина морфемата **-x-/-ш-** в състава им се определя като несъщинска, квазисвидетелска² флексия. Що се отнася до свидетелската семантика на формите от аористно-имперфектен тип, тя е доловена от анонимния рецензент на граматиката на Г. Миркович. Неизвестният автор предлага начин, по който могат да се разграничат минало несвършено и минало относително време³: „минало несвършено означава винаги действие, което ся или вършило несъмнено или пък било видено или слушано от лицето,

² Терминът „квазисвидетелственост“ е на К. Чакърова.

³ С термина минало относително време Г. Миркович, както и анонимният рецензент на граматиката на възрожденския автор, назовават формите, образувани с помощта на минало несвършено деятелно причастие и спомагателния глагол съм (вж. Първев/Parvev 1975: 207). Езиковедите нямат единно мнение по въпроса дали тези граматични конструкции са маркирани с преизказност (вж. Първев/Parvev 1975: 207), или с тяхна помощ е изразено умозаклучение (вж. Куцаров/Kutsarov 1994: 8).

което говори: каквото *аз пишех, ти пишеше, той пишеше* [...]“ (цит. по Първев/Parvev 1975: 208). Определението се отнася единствено до имперфектните форми. Липсва и коментар дали за характера на такъв тип действие може да се съди по определена морфема. Описателната дефиниция се оказва предходна спрямо посочването на подходящ термин, назоваващ съответното значение, но наречието *винаги* ни позволява да предположим, че свидетелствеността в българския език вече е била граматикализирана през този период. Необходимо е да се отбележи, че първите сведения за нея се откриват в труд, чиято цел е да прецизира термина *минало относително време*. Като главна особеност на тази грамема в „За българската граматика на Г. Мирковича“ е посочено отсъствието на лице, което да е напълно уверено в „несъмнената действителност на действието“ (цит. по Първев/Parvev 1975: 208), защото „не е присъствувало, когато ся е свършвало действието, или е било в някое несъзнателно състояние откъм туй действие“ (цит. по Първев/Parvev 1975: 208). Самото обособяване на минало определено време в граматиката на Г. Миркович като корелат на минало неопределено е причината И. Куцаров да отбележи, че се има предвид *свидетелско* и *несвидетелско* противопоставяне⁴.

И. Н. Момчилов също разграничава „**прѣминжло опрѣделено**“ и „**прѣминжло неопрѣделено**“ време, но не отбелязва изрично дали е имал предвид свидетелско : несвидетелско противопоставяне (Момчилов/Momchilov 1868). С. Панаретов е друг автор на граматичен труд от този период, който изтъква съществуването на минало определено време в българския език и уточнява, че то показва „положителна увереност“ на говорещото лице към действието, а освен него съществува и още едно минало време, което показва нещо, в което говорещият не е лично убеден“ (цит. по Първев/Parvev 1975: 214). Авторът използва като примери следните изречения: *Св. Кирил и Методий покръстиха българите* и *Св. Кирил и Методий покръстили българите* (цит. по Първев/Parvev 1975: 214). Те ни подтикнаха да проверим как са

⁴ Термините са на И. Куцаров, вж. Куцаров/Kutsarov 2007: 207.

били използвани формите, изразяващи предходност (абсолютна и относителна), през възрожденската епоха. Тази задача е необходима за целите на настоящото проучване, тъй като решаването ѝ ще направи възможно да се отговори на въпроса дали формите от аористо-имперфектен тип през Възраждането са се употребявали единствено в разказ за събития, на които говорещото лице е било очевидец.

За целите на анализа бяха разгледани две исторически съчинения – „Царственникъ или исторія болгарская“ на Х. Павлович (Павлович/Pavlovich 1844) и „Погледъ върхъ происхожденіе-то на българскіи народъ и начало-то на българска-та исторія“ на М. Дринов (Дринов/Drinov 1869). Ако се допусне, че значението *свидетелственост* тогава е било граматикализирано, не би трябвало при представянето на исторически сведения за далечното минало авторите да си служат с форми на аориста, имперфекта, плюсквамперфекта, футурум претерити и футурум екзактум претерити. И в двете произведения обаче се откриват текстови части, в които последователно се използват единствено глаголни форми, които от съвременна гледна точка се определят като свидетелски, срв.: „Въ 1-ва-та половина на 7-мии вѣкъ това племе съставяше една доста голѣма орда, която се скиташе между рѣки-те *Донъ* и *Волга*. Около 660 година, кога-то ѹирѣ неина силенъ начальникъ Кѹвратъ, тя се раздѣли между негови-тѣ петъ сынове на петъ малки орди, отъ които само двѣ останахъ да се скитжтъ на ващино-то си мѣсто [...]“ (Дринов/Drinov 1869: 41 – 42); „По Симеона Лаваса настана Петръ сынъ неговъ. Он не беше благополченъ во бранехъ и юнакъ, като ваща си, но беше страшливъ: за кое то и беше пріятель Грекомъ и покорливъ. И И така Болгарія въ негово то време за негово то малодѹшіе ослабѣ много отъ насиліе Греческо“ (Павлович/Pavlovich 1844: 34 – 35).

Тези примери биха могли да бъдат аргумент в подкрепа на тезата, че през деветнадесети век свидетелствеността все още не е била граматикализирана. Според нас е интересно това, че в някои от издадените през Възраждането български граматични книжовниците отделят внимание на темата за употребата на формите на т.нар. минало свършено и минало несвършено време и ясно по-

сочват кога те трябва да бъдат замествани с други. С. Радулов отбелязва, че: „**Форма: копалъ, копали, вмѣсто, копа, копахъ, ся употрѣблява, кога ся говори за произшествіе, на което говорящій не є былъ очевидецъ** (подч. е мое – В. Стаменов), а **ся научил за него отъ други** (Радулов/Radulov 1870: 74). Именно замаяната на формите от аористо-имперфектен тип в исторически съчинения с други (най-често преизказни, но не само) според нас е доказателство, че през деветнадесети век процесът на граматикализация на значението *свидетелственост* е започнал, но все още не е бил завършен. В подкрепа на този извод представяме няколко примера, в които се наблюдава смесване на различни нарративни планове:

1. Въ това време Царувалъ въ цариградъ Левъ премудрый, и за некая причина востана на Симеона, но Симеонъ навн Лвѹ сосъ големо разореніе (Павлович/Pavlovich 1844: 32).
2. Въ 14-тии и 15-тии вѣкъ въ сегашно-то Гръцко кралство се водворнхъ нови племена, Албански, които особно много сж се разселили въ стара-та Аѳтика (Дринов/Drinov 1869: 58).
3. Аварски-тѣ посланници, казва Византійскін историкъ Менандръ, не могли да премълчатъ при тѣзи горделиви рѣчи на Главе-тѣ, но им казали нѣколко презрителни дѹми, за които тѣ сж заплатили съ животъ-тѣ си: Главене-тѣ не могли да удръжатъ гнѣвъ-тѣ си, и убивали аварски-тѣ посланници. По тази причина аварскін ханъ ся рѣшилъ да мсти на Главене-тѣ, и съ радость посрѣщналъ посолство-то на Императоръ-тѣ Тиверія, който му предлагаше съюзъ противъ нихъ (Дринов/Drinov 1869: 24 – 25).
4. Главяне-тѣ сж заварили токо малцина отъ древни-тѣ му жители, нъ и тѣ скоро трѣваше да ся очистятъ отъ-тамъ, защо-то както казва Прокопій, Главене-тѣ обикновенно сж истреблявали всички онѣзи, които имъ сж падали в ржцѣ (Дринов/Drinov 1869: 29).

В първия пример Х. Павлович е предпочел не имперфектната форма *царуваше*, а нейния преизказан корелат *царувал*, но след това продължава разказа в свидетелско минало време. Във втория

отново е налице промяна в начина на представяне на информацията – след глагола **водворихъ**, който е в минало (свършено) време, следва ренаративната форма със запазен спомагателен глагол **сж се разселили**.

В третия пример интерес буди имперфектната употреба на глагола **предлагаше**. Тя нарушава напълно логичната според нас последователност от преизказни форми. Необходимо е да уточним, че в случая отново определяме **сж заплатили** като ренаративна конструкция заради контекста, но няма да се спираме на въпроса защо спомагателният глагол *съм* е запазен в трето лице. Освен това в третото, както и в четвъртото цитирано изречение, прави впечатление наличието на лексикалния преизказан модификатор *казва*. След него е напълно логично да следват ренаративни форми, но в изречение 2 най-отдалечената от глагола *казва* форма не е преизказна, а имперфектна. Любопитен факт е, че в някои текстове от XIX век, в които ясно е посочено, че авторът се основава на чужди сведения, понякога се срещат аористни или имперфектни форми, срв.: „**Отець великаго Константина, пише Иоаннъ Зонарь, имаше Констандү женү [...]**“ (Павлович/Pavlovich 1844: 14); **Той Іустиніанъ, дүма Иоаннъ Зонарь, беше отъ Дарданія, отъ градъ Охрида, родомъ Болгаринъ, и царствова въ Греція години 37, и үмре въ лѣто Господне 521** (Павлович/Pavlovich 1844: 18 – 19); „**Пише въ една исторія за тогова Царя Самүила, за що подигна вой противү Сербскаго краля Владимира, и үлови го сосъ лествъ и свезавъ го, затвори го въ една мрачна темница, и искаше да го үвіе: кое то като чү дщера Самүилова, именемъ Косара, припадна на ваща си, и измоли го**“ (Павлович/Pavlovich 1844: 37 – 38).

Откриват се и изречения, в които след лексикален модификатор, изразяващ значението *преизказност*, следват единствено ренаративни форми, срв.: „**И така по свидѣтелствү тѣхъ лѣтописцевъ и Грецы и Римляне за многое время дань давали Болгаромъ**“ (Павлович/Pavlovich 1844: 20); „**Въ 548 год., говори ся, че славенски-тѣ полчища (Sclavenorum soriae) дошли даже до Дүраццо (на Адриатическо-го море, въ Албанія), съборили въ околности-тѣ мѹ всички крѣпости и своводно, безъ всяки страхъ, ся расхождали по тѣзи страни**“ (Дринов/Drinov 1869:

21). Това би могло да означава, че аористно-имперфектните форми, от една страна, и преизказните, от друга, са започнали да се осъзнават от носителите на езика като натоварени с различна семантика, поради което употребата им в рамките на едно изречение е започнала да се схваща като неуместна.

Като се вземат предвид неочакваните смесвания в начините на разказване в двете исторически съчинения, от които са ексцерпирани примерите, може да се обобщи, че свидетелствеността не е била напълно граматикализирано значение през деветнадесети век, а нейното установяване в граматичната система със сигурност е продължило и през първата половина на двадесетото столетие.

Поради ограничения обем на настоящото изложение въпросът за периода на завършването на този процес няма да се дискутира, но следва да се отбележи едно интересно твърдение на Л. Андрейчин, което е в пряка връзка с темата за свидетелствеността. В „Основна българска граматика“ той заявява следното: „Когато е необходимо да изкажемъ като лично твърдение минали действия, на които не сме били непосредствени свидетели, ние не можемъ да употребимъ прѣкото минало свършено време, а си служимъ съ минало неопределено време“ (Андрейчин/Andreychin 1942: 276). Л. Андрейчин изказва препоръката свидетелското минало време да бъде замествано с перфект в определени условия. Подобно становище изразява още С. Радулов в граматиката си от 1870 г., но посочва като подходяща употребата на преизказните форми за минало време вместо съответните непреизказни, когато говорещият не е бил свидетел на предаваната информация (Радулов/Radulov 1870: 74). Необходимостта от замяна на грамемата *минало време* в исторически съчинения според нас е резултат от факта, че тя освен предходност изразява и свидетелственост, а колебанията на възрожденските книжовници коя форма да предпочетат – аористна, сегашна, ренаративна (със и без запазен спомагателен глагол в трето лице), приемаме за начало на граматикализацията на свидетелствеността в българския език.

Нека насочим вниманието си към езиковата история, за да опитаме да определим първоначалното значение на морфемата *-х-/-ш-*. Известно е, че тя е наследник на *-s-* от сигматичните типове аорист. Ако предположим, че е била стар показател за време, би могла да се

приеме хипотезата на И. Куцаров, че в хода на езиковото развитие е настъпило „регресивно изместване на границата между лексикални и граматични морфемии в глаголната словоформа“ (Бояджиев, Куцаров, Пенчев/Boyadzhiev, Kutsarov, Penchev 1998: 288). От друга страна, не всички езиковеди определят *-s-* като граматична морфема. И. Леков използва формулировката „суфикса $s > x$ “, когато описва темпоралната система на праславянския език (Леков/Lekov 1968: 170). И. Добрев също определя *-s-* като наставка и в „Старобългарска граматика. Теория на основите“ застъпва тезата, че *-s-* „сама по себе си няма отношение към времето“, „не е била стар показател за претеритност“, а „претеритни са били самите основи, към които е била добавена“ (Добрев/Dobrev 1982: 109). Твърденията на И. Добрев изключват възможността за изместване на границата между формата и основата в синтетичната глаголна словоформа, тъй като според тях още в най-ранния етап от развитието на българския език инфинитивната основа е изразявала предходност. Без да оспорваме тази концепция, следва да уточним, че ни се струва неприемливо лексикална морфема (в случая наставка) да се намира след граматичен показател (глаголната основа). Г. Ганева отбелязва, че „предимство на т.нар. втори сигматичен аорист пред първия при глаголите от I и II спрежение действително е в наличието на реална морфема (подч. е мое – В. С.), маркер на аориста (темпоралната гласна *-o-*)“ (Ганева/Ganeva 2018: 37). Ако се изключи възможността значението претеритност да е било експлицирано от вербалната основа при някои глаголни форми (непринадлежащите към I и II спрежение) и се приеме, че *-s-* е суфикс, който не е изразявал определено граматично значение, част от формите на сигматичния аорист биха се оказали немаркирани по време.

Г. Риков отбелязва, че сигматичният аорист в праславянския език получава широко разпространение за сметка на асигматичните форми за минало време именно поради факта, че притежава специален граматичен показател (Риков/Rikov 1981: 15). Представеното твърдение за маркираността на сигматичния аорист е валидно за цялата аористна парадигма, тъй като изследователят не обособява конкретни вербални спрежения, за които то не се отнася. Разсъжденията му подкрепят теорията, според която езиковите закони не допускат съществуването на две немаркирани

грамеми в рамките на една морфологична категория. Според този лингвист специализираният показател за предходност в праславянския език е била не флексията, а глаголната основа (Риков/Rikov 1981: 15), което е основание да насочим вниманието си към проблема за организацията на морфологичните категории *време* и *таксис* в исторически контекст, за да определим какво е било първоначалното значение на **-х-/-ш-**.

И. Леков и И. Добрев смятат, че присъствието на **-s-** в бъдеще време изключва възможността тя да е била маркер за предходност (Леков/Lekov 1968: 170; Добрев/Dobrev 1982: 109). Т. В. Гамкрелидзе и В. В. Иванов също отбелязват, че в отделни индоевропейски диалекти **-s-** се е срещала в състава на формите за минало време, бъдеще време и някои косвени наклонения (Гамкрелидзе, Иванов/Gamkrelidze, Ivanov 1984: 389). Те определят форманта **-s-** в диахронен план като показател за непрезентно значение. Това твърдение изглежда смущаващо, тъй като не е възможно наличието на определен маркер да изразява отрицателно значение. Като част от езиците, в които **-s-** е притежавала аористно значение, Т. В. Гамкрелидзе и Вяч. В. Иванов посочват хетския и тохарския език (Гамкрелидзе, Иванов/Gamkrelidze, Ivanov 1984: 389), в които липсва грамемата *бъдеще време*⁵). Това е доказателство, че формантът **-s-** в темпоралните им системи не може да означава 'непрезентност', защото няма повече от две грамеми в рамките на морфологичната категория *време*, които да бъдат обединени от това значение. Т. В. Гамкрелидзе и Вяч. В. Иванов отбелязват, че „в редица езици формите на ***-s-** във функция на бъдеще време се усложняват с форманта ***io**, ср. старогръцки [...], староиндийски [...], литовски“ (Гамкрелидзе, Иванов/Gamkrelidze, Ivanov 1984: 389). Това твърдение ни позволява да предположим, че **-s-** в сигматичните типове аорист може би е изразявала предходност. И. Добрев предполага съществуването на сигматично бъдеще време и за праславянската глаголна систе-

⁵ В хетския език категорията *време* се образува от противопоставянето между две елементарни граматични значения на грамемите – грамемата *сегашно време* и грамемата *минало време* (вж. Иванов/Ivanov 2001: 141; подобна е ситуацията и в тохарския език (вж. Мельчук/Mel'chuk 1959).

ма (Добрев 1982: 109), но от този период няма запазени писмени данни, въз основа на които да се отговори на въпроса дали предполагаемите форми за следходност с маркер *-s-* в праславянски не са се отличавали формално от сигматичните типове аорист по някакъв допълнителен белег, както в други индоевропейски езици. Ю. В. Откупщиков категорично заявява, че „в славянския съществува сигматичен аорист, но няма сигматично бъдеще време“ (Откупщиков/Otkupshchikov 1963: 155).

Може да се обобщи, че някои изследователи в диахронен план определят темпоралната основа на глаголите за минало време като експликатор на значението *предходност*. Такава е позицията на И. Добрев и Г. Ганева, но от друга страна, Ю. В. Откупщиков определя **-s-* като показател за аорист (вж. Откупщиков/Otkupshchikov 1963: 168). Според автора „сама по себе си основата на аориста не се е противопоставяла на основата на сегашно време“ (Откупщиков/Otkupshchikov 1963: 158). Сходна е позицията и на И. К. Бунина, която не открива „зависимост между строежа на основата, по който тя се съотнася към един или друг клас, и значенията вид и време [...] в старобългарски“ (Бунина/Bunina 1959: 6), а това изисква да се потърси отговор на въпроса кой е бил формалният маркер на значението минало време в праславянски и в старобългарски. За да продължим разсъжденията си, е необходимо да разгледаме и други грамеми, които съдържат морфемата *-x-/-ш-* и традиционно се схващат като членове на категорията *време*.

Интересни са разсъжденията на тези лингвисти, които смятат, че значението относителност е било характерно и за езиковата система на праславянския и старобългарския език. И. К. Бунина смята, че имперфектът, плюсквамперфектът, перфектът, футурум екзактум, „бъдеще в миналото“ и „бъдеще в настоящето“⁶ в старобългарския език са относителни времена (вж. Бунина/Bunina 1959: 60). Твърдението, че „плюсквамперфектът изразява действие, което се явява минало по отношение към друго минало действие“ (Бунина/Bunina 1959: 54), би могло да се приеме за аргумент в подкрепа на тезата,

⁶ Под „бъдеще в настоящето“ И. К. Бунина има предвид конструкциите от типа на *хочу + инфинитив* (Бунина/Bunina 1959: 132).

според която относителността в съвременния български език не е ново значение. Авторката обаче не представя разсъждения относно това – дали относителността е била изразявана от определен морфологичен показател. Необходимо е да отбележим, че не приемаме включването на грамемите *перфект* и *футурум екзактум* в групата на относителните глаголни форми.

И. Куцаров също коментира значението относителност в диахронен план, но според него още в праславянския език то е било граматикализирано. В лекционния курс по сравнителна граматика на славянските езици изследователят изтъква, че „имперфектът в семантичен план изразява едновременност на действие с минало действие и с неговата поява (подч. е мое – В. С.) се слага началото на морфологичната категория таксис, която именно изразява отношение на действие към друго действие, а не действие към изказване“ (Куцаров/Kutsarov 2017). Известно е, че праславянският имперфект не е наследник на индоевропейския имперфект и не се е образувал от специална основа. Формообразуването на имперфекта при голяма група глаголи се е свързвало с инфинитивната основа. Ако тя е била носител на значението предходност в праславянския език, би трябвало и имперфектът да е изразявал същото значение, а както се вижда, подобно разбиране е в противоречие с цитираната дефиниция. Поради това би могло да се изкаже предположението, че инфинитивната основа не е била маркер за минало време. Ако самата аористна основа е била носител на значението минало време в праславянски и ранния старобългарски, какво е било значението на маркера *-s-/-x-*? Той би се оказал излишен, но фактът, че езикът не го е отстранил, доказва обратното. Поради това споделяме мнението на Ю. В. Откупщиков, че значението минало време е било маркирано от морфемата *-s-* (вж. Откупщиков/Otkupshchikov 1963: 168), а от това следва, че получената в резултат от фонетични промени морфема *-x-/-ш-* от *-s-* в старобългарски също е била показател за абсолютна предходност в рамките на морфологичната категория *време*.

Приемането на тезата за съществуване на таксисни форми в праславянски изисква посочването на техен формален граматичен показател. Струва ни се, че предположението това да е именно *-x-/-ш-*, ако удвоената гласна на имперфектната основа е била пока-

зател за друго значение – континуативност, не е лишено от основания. Би могло да се формулира предположението, че в определен период от развоя на езика *-x/-ш-* е изразявала две различни значения (абсолютна предходност и зависим таксис) в рамките на две самостоятелни морфологични категории. В случая би могло да се говори за омонимия на граматично равнище. По този начин се оказва възможно в хода на езиковото развитие да е настъпило „регресивно изместване на границата между лексикални и граматични морфемии в глаголната словоформа“ (Бояджиев, Куцаров, Пенчев/Boyadzhiev, Kutsarov, Penchev 1998: 288). Би могло да се разсъждава върху проблема кога то е настъпило в исторически контекст, но този въпрос може да бъде разгледан в друго, позадълбочено и по-детайлно изследване. Ще си позволим само да отбележим, че то сякаш не е могло да се случи преди образуването на имперфектната основа в българския език, т.е. до появата на нов маркер за значението относителност, който да позволи морфемата *-x/-ш-* да се трансформира в свидетелски показател.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Андрейчин/Andreychin 1942:** Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София: Хемусъ А. Д., 1942. [Andreychin, L. *Osnovna balgarska gramatika*. Sofia: Hemus A. D., 1942.]
- Бозвели/Bozveli 1835:** Бозвели, Н. *Славеноболгарское детоводство за малките деца*. Крагуевац: Княжеско-Србской Типографии, 1835. [Bozveli, N. *Slavenobolgarskoe detovodstvo za malkite detsa*. Kraguevats: Knyazhesko-Srbskoy Tipografii, 1835.]
- Бояджиев, Куцаров, Пенчев/Boyadzhiev, Kutsarov, Penchev 1998:** Бояджиев, Т., И. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език. Фонетика. Лексикология. Словообразуване. Морфология. Синтаксис*. София: Петър Берон, 1998. [Boyadzhiev, T., I. Kutsarov, Y. Penchev. *Savremenен balgarski ezik. Fonetika. Leksikologiya. Slovoobrazuvane. Morfologiya. Sintaksis*. Sofia: Petar Beron, 1998.]
- Бунина/Bunina 1959:** Бунина, И. К. *Система времен старославянского глагола*. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1959. [Bunina, I. K. *Sistema vremyon staroslavjanskogo glagola*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1959.]
- Гамкрелидзе, Иванов/Gamkrelidze, Ivanov 1984:** Гамкрелидзе, Т. В., Вяч. В. Иванов. *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и прото-*

- культуры. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1984. [Gamkrelidze, T. V., Vyach. V. Ivanov. *Indoevropeskiy yazyk i indoevropyetsy. Rekonstruktsiya i istoriko-tipologicheskiy analiz prazyuka i protokul'tury*. Tbilisi: Izdatel'stvo Tbilisskogo universiteta, 1984.]
- Ганева/Ganeva 2018:** Ганева, Г. *История на граматическите основи*. София: ПАНЕВ Пъблишинг, 2018. [Ganeva, G. *Istoriya na gramaticheskite osnovi*. Sofia: PANEV Publishing, 2018.]
- Добрев/Dobrev 1982:** Добрев, И. *Старобългарска граматика. Теория на основите*. София: Наука и изкуство, 1982. [Dobrev, I. *Starobalgarska gramatika. Teoriya na osnovite*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1982.]
- Дринов/Drinov 1869:** Дринов, М. Поглед върх произхождението на българският народ и начало-то на българска-та история. Пловдив, Русчук, Велес: Хр. Г. Данов, 1869. [Drinov, M. *Pogled vrah proishozhdenie-to na blgarskiy narod i nachalo-to na balgarska-ta istoriya*. Plovdiv, Ruschuk, Veles: Hr. G. Danov, 1869.]
- Куцаров/Kutsarov 2007:** Куцаров, И. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007. [Kutsarov, I. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*. Plovdiv: UI “Paisiy Hilendarski”, 2007.]
- Куцаров/Kutsarov 1994:** Куцаров, И. *Едно екзотично наклонение на българския глагол*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1994. [Kutsarov, I. *Edno ekzotichno naklonenie na balgarskiya glagol*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ochridski”, 1994.]
- Куцаров/Kutsarov 2017:** Куцаров, И. *Лекции по сравнителна граматика на славянските езици*. 2017. [Kutsarov, I. *Leksii po sravnitelna gramatika na slavyanskite ezitsi*. 2017.]
- Леков/Lekov 1968:** Леков, И. *Кратка сравнително-историческа и типологическа граматика на славянските езици*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1968. [Lekov, I. *Kratka sravnitelno-istoricheska i tipologicheska gramatika na slavyanskite ezitsi*. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, 1968.]
- Мельчук/Mel'chuk 1959:** Мельчук, И. А. Краткий очерк морфологии тохарских языков. // *Тохарские языки*. Москва: Издательство иностранной литературы, 1959. [Mel'chuk, I. A. *Kratkiy ocherk morfologii toharskih yazykov // Toharskie yazyki*. Moskva: Izdatel'stvo inostrannoy literatury, 1959.]
- Момчилов/Momchilov 1868:** Момчилов, И. *Грамматика за новобългарския език*. Русчук: Печатницата на Дунавската област, 1868. [Momchilov, I. *Gramatika za novobalgarskiya ezik*. Ruschuk: Pechatnitsata na Dunavskata oblast, 1868.]

- Ницолова/Nitsolova 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008. [Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2008.]
- Откупщиков/Otkupshchikov 1963:** Откупщиков, Ю. В. О старославянском сигматическом аористе. // *Ученые записки Института славяноведения*, 1963, кн. XXVII, 154 – 173. [Otkupshchikov, Yu. V. O staroslavyanskom sigmaticheskom aoriste. // *Uchyonye zapiski Instituta slavyanovedeniya*, 1963, kn. XXVII, 154 – 173.]
- Павлович/Pavlovich 1836:** Павлович, Х. *Грамматика славено-болгарска*. Будим: в Крал Юнг университет, 1836. [Pavlovich, H. *Gramatika slaveno-bolgarska*. Budim: v Kral Yung universitet, 1836.]
- Павлович/Pavlovich 1844:** Павлович, Х. *Царственик или история болгарская*. Будим, 1844. [Pavlovich, H. *Tsarstvenik ili istoriya bolgarskaya*. Budim, 1844.]
- Пашов/Pashov 1976:** Пашов, П. За основите при глаголното формообразуване в съвременния български книжовен език. // *Помагало по българска морфология. Глагол*. София: Наука и изкуство, 1976, 48 – 56. [Pashov, P. Za osnovite pri glagolnoto formoobrazuvane v savremenniya balgarski knizhoven ezik. // *Pomagalo po balgarska morfologiya. Glagol*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1976, 48 – 56.]
- Пашов/Pashov 1989:** Пашов, П. *Практическа българска граматика*. София: Народна просвета, 1989. [Pashov, P. *Prakticheska balgarska gramatika*. Sofia: Narodna prosveta, 1989.]
- Първев/Parvev 1975:** Първев, Х. *Очерк по история на българската граматика*. София: Наука и изкуство, 1975. [Parvev, H. *Ocherk po istoriya na balgarskata gramatika*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1975.]
- Радулов/Radulov 1863:** Радулов, С. *Учебник за български език*. Болград: в печатница-та на Българско-то централно училище, 1863. [Radulov, S. *Uchebnik za balgarskiy ezik*. Bolgrad: v pechatnitsa-ta na Balgarsko-to tsentralno uchilishte, 1863.]
- Риков/Rikov 1981:** Риков, Г. Основа и флексия в индоевропейската и праславянската глаголна система. // *Съпоставително езикознание*, 1981, кн. 6, 14 – 18. [Rikov, G. Osnova i fleksiya v indoevropskaya i praslavyanskaya glagolna sistema. // *Sapostavitelno ezikoznanie*, 1981, kn. 6, 14 – 18.]
- Рилски/Rilski 1835:** Рилски, Н. *Болгарска граматика*. Крагуевац: Княжеско-Сербской Типографии, 1835. [Rilski, N. *Balgarska gramatika*. Kragevats: Knyazhesko-Serbskoy Tipografii, 1835.]